

КОНСТРУКТИВНА МОДЕЛЬ ПРИЙМЕНИКОВО-СУБСТАНТИВНОГО КОМПЛЕКСУ [В (У) + N_x] У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЧЕННЯ

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячений дослідженню лінгвістичного статусу прийменниково-субстантивного комплексу в складі двоядерного неелементарного речення. Репрезентовано семантико-синтаксичний потенціал одного з прийменниково-субстантивних сполучень. Обґрунтовано, що прийменниково-субстантивний комплекс внаслідок властивого семантичного, синтаксичного, інтонаційного, трансформаційного та позиційного потенціалу можна проектувати як повноцінний компонент двоядерної предикативної системи.

Сучасний період розвитку лінгвістичної думки характеризується посиленою увагою до проблем синтаксичної семантики, прихильники якої (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, Н. Л. Іваницька, В. І. Кононенко, Е. В. Падучева, В. М. Русанівський, О. Н. Селиверстова та ін.) розглядають речення з опорою на поняття семантико-синтаксичної та логіко-семантичної структури, елементарних і семантично неелементарних речень, предикатних і неpredикатних синтаксем з урахуванням семантико-синтаксичної категорійності та функціональних параметрів компонентів речення, зокрема прийменниково-субстантивного комплексу (ПСК), що позиціонує як складник двоядерної предикативної системи речення.

Предикатний комплекс є тим конструктивно-ядерним центром, навколо якого групуються як формально-граматичні, так і семантико-синтаксичні компоненти висловлення. Організуюча роль предиката в семантичній структурі речень виявляється в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він визначає кількість і якість аргументів, а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту [1: 32]. У поліпредикативних конструкціях (реченнях із двоядерною предикативною системою) взаємозв'язок і взаємопротиставлення компонентів предикативного центру є реченневотвірним [2: 277].

Мета роботи полягає в семантико-синтаксичному аналізі ПСК моделі [в (у) + N_x] в складі двоядерної предикативної системи, в центрі якого розташоване з'ясування місця, ролі й семантичного статусу цього компонента в структурі речення загалом. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати прийменники *в* та *у* як формальні показники вираження певного семантичного відношення; 2) окреслити структурну модель речення; 3) проаналізувати висловлення із досліджуваним семантичним компонентом; 4) спроєкувати його типологію та особливості позиційного функціонування з урахуванням семантичного потенціалу до самостійності.

Прийменники (препозитиви) *в* та *у* належать до групи первинних (непохідних) препозитивів, а точніше – до ядра діакронно первинних прийменників сучасної української літературної мови [1: 61; 3: 331]. Препозитиви *в* та *у* в старослов'янській і староруській мовах були самостійні, кожен із них мав властиві йому функції. Прийменник *в* означав напрям руху всередину предмета, виражав певний стан особи, предмета, місце перебування тощо. Словосполучення з прийменником *у* вживалося для означення близькості предмета до чогось або вказувало на предмет, біля якого відбувалася якась дія [4: 45]. За тлумачним словником української літературної мови сполучення із досліджуваними препозитивами *в* та *у* виражають наступні семантико-синтаксичні відношення: 1) просторові; 2) об'єктні; 3) часові; 4) кількісні; 5) означально-обставинні [5: 270-273; 6: 106].

У конструктивній моделі $S + P [P_1 (V_f) + P_2 (Prer. + N_x) \text{ caus.}]$ при чому P_2 , тобто прийменниково-субстантивний комплекс, має вигляд $P_2 [в (у) + N_x]$ і є доволі поширеним у художньому, публіцистичному та науковому стилях української літературної мови. Досліджувана каузальна предикація, яка притаманна семантичним комплексам такої модельної побудови, виокремлюється лінгвістами (І. Р. Вихованець, Н. В. Гуйванюк, Г. О. Золотова та ін.) не як первинна, а як вторинна, непритаманна, що вказує на очікувані модифікаційні поєднання причинової семантики із просторовою, часовою, цільовою та ін. Наприклад: "**В нестямі** він [Петровський] підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав" (І. Багрянний); "**Де треба й не треба** Роман його [гасло] неодмінно ліпив у рішучій задумі" (І. Багрянний); "**Ворожа артилерія посилила у відповідь** свої вогонь" (І. Багрянний); "**В нестримних буйнощах своїх** сили природи хоронять усі марні зусилля людські" (П. Загребельний); "... який [поет] у своїй непримиренності часто доходив до крайностей" (М. Бажан); "**Такі, як ви, упадають у своїй самотності**" (О. Кобилянська); "... що ми так часто у своїй немочі виправдовуємось саме тим" (О. Кобилянська).

Розглянемо речення моделі ПСК [в + N₆]: "**В нестямі** він [Петровський] підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав" (І. Багрянний). Семантика ситуації: дія агенса спричинена його внутрішнім психофізіологічним станом. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) причина –

психофізіологічний стан агенса-каузатора. ПСК в *нестях* виступає прямим репрезентантом каузальної семантики, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Він був у нестях* (потенційно основна предикація) + *Він підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав* (основна предикація) → *Оскільки він був у нестях, він підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав*. ПСК в *нестях*, розглянутий як трансформант, займає інтенційну позицію відповідно до вербального компонента, що є семантично й граматично сильною, і становить собою каузальний компонент двоядерної предикативної системи. З одного боку, можна було б розглядати досліджуваний семантичний компонент і як детермінант чи як поширювач окремого актанта як суб'єкта, так і предиката, але, з другого боку, репрезентуємо його як повноцінний компонент двоядерної предикативної системи із навантаженням потенційно основної каузальної предикації, що підтверджують такі чинники, як-от: 1) він має здатність до трансформації у повноцінну реченнєву конструкцію, що входить у структуру складного речення; 2) займає інтенційну позицію в неелементарному реченні, що є максимально сильною з семантичної точки зору; 3) відноситься до структурної моделі речення загалом, а не до окремого компонента вищого рівня (предиката, суб'єкта) або нижчого рівня (актантів предиката, актантів суб'єкта); 4) виступає як інформаційно, так і інтонаційно вагомою складовою, оскільки стимулює, каузує (в *нестях*) дію (*підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав*) агенса. Отже, зараховуємо ПСК в *нестях* до складу двоядерної предикативної системи P [P₁ (V_f) + P₂ (Prer. + N_x)] у функції повноцінного компонента P₂ (Prer. + N_x) поряд із вербальним складником P₁ (V_f), що притаманна цьому висловленню.

Проаналізуємо речення моделі ПСК [у + N₆]: *"Де треба й не треба Роман його [гасло] неодмінно ліпив у рішучій задумі"* (І. Багрянний). Семантика ситуації: дія агенса визначається мисленнєвим станом агенса-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) місце дії; 4) агент-каузатор; 5) причина – чітко-вивірений мисленнєвий стан агенса-каузатора. Семантичний комплекс у *рішучій задумі* функціонує як виразник причинової семантики, акумулюючи потенційно основну предикацію: *Де треба й не треба Роман його неодмінно ліпив* (основна предикація) + *Він був у рішучій задумі* (потенційно основна предикація) → *Де треба й не треба Роман його неодмінно ліпив, бо був у рішучій задумі*. ПСК у *рішучій задумі* займає постпозицію щодо основного предиката, яка окреслюється як кінцева в структурі речення й з семантичної точки зору є слабкою, але інформаційно вагомою, що свідчить про ідентифікацію досліджуваного семантичного компонента як детермінанта. Проте семантичний комплекс моделі [у + N₆] ускладнений власним атрибутивним актантом (*рішучий*), що відноситься, передусім, до ПСК (*у задумі*), а потім уже в складі комплексу встановлює семантико-синтаксичні відношення із реченнєвою структурою. Враховуючи ускладнення цього ПСК, можна включити його до складу двоядерної предикативної системи, до утворення структурованої та семантичної єдності із синтаксичною одиницею загалом. Отож ПСК функціонує на межі між детермінантом і компонентом двоядерної предикативної системи.

Зупинимось на реченні моделі ПСК [у + N₄]: *"Ворожа артилерія посилила у відповідь свій вогонь"* (І. Багрянний). Семантика ситуації: дія агенса спричинена як результат-реакція на дію імпліцитного каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) імпліцитний каузатор; 4) причина – результат-реакція на дію імпліцитного каузатора. Семантичний комплекс у *відповідь* займає постпозицію щодо основного предиката і розташований між вербальним компонентом предикативного ядра (*посиляла*) й актантною групою (*свій вогонь*), проектує каузальне значення із додатковою семою 'реакція-результат', але не трансформується у частину складного речення, що свідчить про семантико-синтаксичну обмеженість порівняно до розглянутих репрезентантів причиновості (ПСК моделі [в + N₆] в *нестях* та ПСК моделі [у + N₆] у *рішучій задумі*), що в свою чергу ідентифікує семантичний комплекс як поширювач із каузальною семантикою. З інтонаційного та інформаційного аспектів цей семантичний компонент належить до облігаторних семантико-синтаксичних компонентів структурної моделі речення S + P [P₁ (V_f) + P₂ (у + N₄) caus.], але поза її межами не може функціонувати самостійно.

Відомо, що категорія причини є елементом складних якісно-часових динамічних відношень між безпосередньо "зв'язаними реальними подіями, із яких одне виникає раніше другого і породжує друге" [7: 312]. З огляду на організацію розчленовування, розглядаємо речення як одну із обчислюваних комбінацій поєднання синтаксем [8: 8]. Синтаксична роль каузальної предикації полягає в тому, що вона змінює структурні моделі статичного типу на моделі динамічного типу [8: 285].

Неоднозначним залишається вирішення питання щодо встановлення межі між компонентом двоядерної предикативної системи, детермінантом та поширювачем. Посилаючись на статтю Н. Ю. Шведової [9: 77-93], Г. О. Золотова виокремлює три функціонально зумовлені типи детермінантів такі, які: 1) беруть участь в організації предикативного мінімуму речення, тобто предикативної основи із відповідним типовим значенням, яку вони формують разом з іншими компонентами; 2) співвідносяться із відповідними периферійними формами, які виражають семантичну передумову, що є необхідною основою для співвіднесення двох основних компонентів моделі речення; 3) являють собою поширювачі предикативного центру речення, що доповнюють його факультативно додатковим змістом [8: 103-104].

Але при ідентифікації ПСК як компонента двоядерної предикативної системи він не відповідає іншим класифікаціям детермінантів та інших ускладнювальних семантику речення компонентів. На відміну від розрізнення трьох типів детермінантів семантичний комплекс моделі [P_{per} + N_x] проектуємо, залежно від позиційного, функціонального, семантичного, трансформаційного та інформаційного аспектів, як компонент двоядерної предикативної системи, детермінант та поширювач. При неоднозначних тлумаченнях окреслюємо досліджуваний компонент структурної моделі речення як проміжний у вираженні семантико-синтаксичних функцій. З огляду на те, що номінативний аспект P₂ в позиції компонента двоядерної предикативної системи вирізняється здатністю проектувати повноцінну ситуацію (подію, факт), що є характерною ознакою для детермінанта, але вже як поширювач входить до складу повноцінної ситуативної комбінації.

Поряд із центральною моделлю ПСК [в (y) + N_x], що функціонує як складник структури речення S + P [P₁ (V_f) + P₂ (P_{per} + N_x)], виокремлюємо 5 субмоделей, до складу яких входять вторинні прийменники.

1. S + P [P₁ (V_f) + P₂ (в аспекті + N₂) caus.]. Розглянемо речення моделі ПСК [в аспекті + N₂]: *"Цього року "Кримський Ковчег" зазнав зміни в аспекті розширення творчої палітри"* (з газети). Семантика ситуації: дія агенса знаходиться під власним впливом в результаті зміни характерної ознаки. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) час дії; 4) причина – зміна характерної ознаки. ПСК в аспекті розширення виражає каузальне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Цього року "Кримський Ковчег" зазнав зміни* (основна предикація) + *Він здійснив розширення творчої палітри* (потенційно основна предикація) → *Цього року "Кримський Ковчег" зазнав зміни, бо здійснив розширення творчої палітри*.

2. S + P [P₁ (V_f) + P₂ (в ізоляції від + N₂) caus.]. Охарактеризуємо речення моделі ПСК [в ізоляції від + N₂]: *"Жодна країна не може повністю одужати в ізоляції від торговельних партнерів"* (з газети). Семантика ситуації: певний збіг обставин економічного характеру впливає на агенса, що призупиняє або навіть унеможливує реалізацію конкретної дії. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) причина – збіг обставин економічного характеру. Семантичний комплекс в ізоляції від торговельних партнерів функціонує як виразник причинової семантики, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Жодна країна не може повністю одужати* (основна предикація) + *Вона ізольована від торговельних партнерів* (потенційно основна предикація) → *Жодна країна не може повністю одужати, оскільки ізольована від торговельних партнерів*.

3. S + P [P₁ (V_f) + P₂ (в очікуванні + N₂) caus.]. Зупинимось на реченні моделі ПСК [в очікуванні + N₂]: *"В очікуванні нового виклику Андрій перебирає усі варіанти спротиву"* (І. Багрянний). Семантика ситуації: дія агенса визначається як попередня реакція на очікувану в майбутньому дію. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) причина – очікувана майбутня дія. Складовий компонент реченнєвої структури в очікуванні нового виклику фокусує в собі потенційно основну каузальну предикацію: *Він очікував нового виклику* (потенційно основна предикація) + *Андрій перебирає усі варіанти спротиву* (основна предикація) → *Андрій перебирає усі варіанти спротиву, оскільки очікував нового виклику*.

4. S + P [P₁ (V_f) + P₂ (у відплату за + N₄) caus.]. Проаналізуємо речення моделі ПСК [у відплату за + N₄]: *"Вони [Сірки] були завжди бажаними гостями, мабуть, у відплату за їхню щедрість і гостинність"* (І. Багрянний). Семантика ситуації: дія агенса формулюється особистими позитивними якостями об'єкта-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) об'єкт-каузатор; 4) причина – позитивні якості об'єкта-каузатора. ПСК у відплату за їхню щедрість і гостинність виражає каузальне значення, зосереджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Вони були завжди бажаними гостями* (основна предикація) + *Вони були щедрими і гостинними* (потенційно основна предикація) → *Вони були завжди бажаними гостями, тому що були щедрими і гостинними*.

5. S + P [P₁ (V_f) + P₂ (у відповідь на + N₄) caus.]. Зупинимось на реченні моделі ПСК [у відповідь на + N₄]: *"Я усміхнувся у відповідь на його запитання"* (Р. Андріяшик). Семантика ситуації: дія агенса зумовлена як реакція на дію об'єкта-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) об'єкт-каузатор; 4) причина – дія об'єкта-каузатора. Семантичний комплекс у відповідь на його запитання функціонує як показник причинової семантики, нагромаджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Я усміхнувся* (основна предикація) + *Він задав запитання* (потенційно основна предикація) → *Я усміхнувся, адже він задав запитання*.

Аналіз речень так званого субмоделного плану дає змогу простежити за семантичною спрямованістю репрезентованих ПСК із каузальним значенням (ПСК моделі [в аспекті + N₂] в аспекті розширення творчої палітри, ПСК моделі [в ізоляції від + N₂] в ізоляції від торговельних партнерів, ПСК моделі [в очікуванні + N₂] в очікуванні нового виклику, ПСК моделі [у відплату за + N₄] у відплату за їхню щедрість і гостинність, ПСК моделі [у відповідь на + N₄] у відповідь на його запитання), які вирізняються самостійністю з огляду на трансформативний потенціал і виявляють функціональну активність у реченні.

Прийменниково-субстантивний комплекс внаслідок властивого семантичного, синтаксичного, інтонаційного, трансформаційного та позиційного потенціалу можна проектувати як повноцінний компонент двоядерної предикативної системи, оскільки, саме до такої інтерпретації тяжіє досліджуваний семантичний комплекс із функціональним значенням потенційно основної каузальної предикації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1980. – 286 с.
2. Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ ; Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : [академ. граматики української мови] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
4. Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
7. Гуйванюк Н. В. Слово-Речення-Текст : [вибрані праці] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 664 с.
8. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – [3-е изд., стер.]. – М. : Либроком, 2009. – 352 с.
9. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.
10. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Воробець А. Д. Конструктивная модель предложно-субстантивного комплекса [в + N_x] в семантико-синтаксической организации предложения.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященный исследованию лингвистического статуса предложно-субстантивного комплекса в составе двухъядерного неэлементарного предложения.

Представлено семантико-синтаксический потенциал одного из предложно-субстантивных сочетаний. Обосновано, что предложно-субстантивный комплекс вследствие свойственного семантического, синтаксического, интонационного, трансформационного и позиционного потенциала можно проектировать как полноценный компонент двухъядерной предикативной системы.

Vorobets O. D. The Constructive Model of the Prepositional-Substantive Complex [в (y) + N_x] in the Semantically-Syntactic Organization of a Sentence.

The article continues a series of publications on the study of linguistic status of the prepositional-substantive complex consisting of dual-core non-elementary sentence. The semantic-syntactic potential of one of the prepositional-substantival connections is represented. It was substantiated that the prepositional-substantive complex consequent on the inherent semantic, syntactic, intonational, transformational and positional potential can be projected as a full-featured component of the dual-core predicative system.